

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

«Педагогика ва психология»
кафедраси

РЕФЕРАТ

Мавзу: **Шахснинг ривожланишида
қобилиятларнинг ўрни**

Бажарди: 45-15 гуруҳ талабаси Мамарасулов Собир

Қабул қилди: С.Хайдарова

Гулистон – 2016 йил

Шахснинг ривожланишида қобилиятларнинг ўрни

1. Қобилиятлар тўғрисида тушунча.

Харидор дўконда товарларни кўздан кечираётиб, бир хил матодан тайёрланганига қарамай, уларга ҳар хил баҳо беради, бир тикувчини мақтайди, иккинчисига эса эътирозлар билдиради. Шунингдек, уларга баъзи бир таклифлар беради, ташқи кўриниши бежирим бўлиши, чидамлилиги ошиши тўғрисида мулоҳазалар юритади, яъни улардан бириси қониқтиради, иккинчиси эса ижобий баҳо олиш имкониятидан маҳрум бўлади. Талабалар ҳар хил турдаги танловларда, олимпиада ва универсиадада иштирок этадилар, улардан биттаси муваффақиятга эришади, ҳатто ғолибликни қўлга ҳам киритади. Бу психологик ҳодиса ёки воқелик нимадан далолат эканлигини аниқлаш орқалигина билим даражаси, қобилият кўрсаткичи, муваффақият механизми, малака ёки кўникмалар барқарорлиги юзасидан мулоҳаза юритиш мумкин ҳолос.

Қобилиятлар тўғрисида умумий тушунчани вужудга келтириш учун уларга алоқадор омиллар, таркиблар бўйича айрим маълумотлар келтириш мақсадга мувофиқ: а) қобилиятлар шахснинг психологик хусусиятлари эканлиги; б) мазкур хусусиятларга билим, кўникма, малака орттириш боғлиқ; в) ушбу хусусиятларнинг ўзи билим, кўникма ва малакаларга тааллуқли эмасдир. Юқоридаги воқеликларнинг таҳлилидан келиб чиқилганида, товарга берилган баҳо, танловлардаги муваффақиятли ёки муваффақиятсиз иштирок этишга асосланиб, шахсларнинг қобилиятлари юзасидан қатъий қарорга келиниши мумкин эди. Психологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, олий таълим жараёнида ўзлаштириш кўрсаткичи бўйича «ўртамиёна» талаба кейинчалик ижобий томонга ўзгариши, бошқа соҳа (тармоқ)да юксак натижаларга эришиши, ҳатто мутахассислигига ёндош ихтисосликда ўзини кўрсатиши мумкин. Таълим ва ижтимоий турмушда уқувсиз, «Яроқсиз» деб баҳоланган инсонлар кейинчалик бирон-бир соҳанинг етакчи мутахассиси сифатида элга танилиши, юқори лавозим эгаллаши, тадбиркор шахс сифатида камол топиши ҳодисалари тажрибада кўп учрайди. Шунинг учун билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш (ўзлаштириш) жараёнида қобилиятлар намоён бўлса-да, лекин улар билим, кўникма, малакаларга бевосита тааллуқли эмасдир, худди шу боисдан, улар бир-бири билан ўзаро муносабат ва нисбатан нуқтаи назардан таҳлил қилинганида қобилиятлар билан билимлар, қобилиятлар билан кўникмалар моҳият, мазмун, маъно жиҳатидан бир-биридан тафовут қилади. Ушбу психологик ҳодиса

образлироқ қилиб тушунтирилганида, билим кўникма, малака машқланиш туфайли эгалланиладиган аниқ воқелик деб тасаввур қилинса, қобилиятлар шахснинг руҳий оламидаги ҳали рўёбга чиқмаган имкониятидир. Масалан, талабанинг ўқишга кириши у мутахассис сифатида касбий камолот учун имконият тарзида гавдаланиши каби (унинг интилиши, объектив ва субъектив муҳит, саломатлиги ва бошқалар), шахснинг қобилиятлари касбий билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш учун имконият тариқасида намоён бўлади. Касбий билим ва кўникмалар эгалландими ёки йўқми, имконият рўёбга чиқдими ёки ушалмаган орзу сифатида қолиб кетдими - буларнинг барчаси кўпгина омилларга ва шароитларга боғлиқдир. Масалан, атроф-муҳитдаги одамлар (оила, мактаб, меҳнат жамоаси аъзолари, жамоатчилик) шахснинг у ёки бу билим ҳамда кўникмаларни эгаллашга манфаатдорлиги, ўқиш, ўргатишга муносабати, уларни ташкил қилиш ва мустаҳкамлашга нисбатан масъулият ҳис қилиш кабиларнинг барчаси - имкониятни рўёбга чиқариш, уни воқеликка айлантиришнинг кафолатидир. Психологиянинг методологик асосининг кўрсатишича, қобилиятлар - имкониятлар тизимидан ташкил топган бўлиб, у ёки бу фаолиятидаги зарурий маҳорат даражаси ҳақиқат ҳисобланади. Инсонда намоён бўлаётган тасвирий санъат қобилияти унинг рассом сифатида шаклланишига кафолат бера олмайди. Рассомликни эгаллаши учун махсус таълим берилиши, табиатга ўзгача муносабати, идрок қилиш ҳаёлотли, шахсий фазилати, саломатлиги, матолар, мўйқаламлар, бўёқлар, мослама асбоблар ва бошқалар муҳайё бўлиши лозим. Таъкидлаб ўтилган воситалар, шарт-шароитларсиз тасвирий санъат қобилиятлари тараққий этмай турибоқ, илк кўринишидаёқ сўна бориши мумкин. Ижтимоий-тарихий тараққиёт палласида бундай ҳодисалар сон-саноксиз бўлиб ўтганлиги ҳеч кимга сир эмас, албатта.

Психология фани қобилиятлар билан фаолиятнинг муҳим жабҳалари бўлмиш билим, кўникма ва малакаларнинг айнан бир нарса эканлигини рад этар экан, уларнинг бирлигини эътироф қилади. Шунинг учун қобилиятлар фақат фаолиятда рўёбга чиқади, лекин шунда ҳам айнан шу қобилиятларсиз амалга оширилиши амри маҳол фаолият кўринишларидагина акс этади, холос. Агар шахс расм солишга ҳали ўрганмаган бўлса, мабодо у тасвирий фаолиятнинг малакаларини уддалай олмаса, унинг тасвирий санъатга нисбатан қобилиятлари юзасидан мулоҳаза юритишга ўрин ҳам йўқ. Буларнинг барчаси бўлғуси рассомнинг иш услуби, усуллари, рангга муносабатларини қанчалик тез ва осон ўзлаштиришида ҳамда борлиқдаги гўзалликни идрок қилиш, тасаввур этишида юзага келади.

Талабада касбий билим, кўникма ва малакалар тизими, уларнинг барқарорлиги, шаклланган шахсий иш услублари мавжуд эмаслигига асосланиб, уларни жиддий текшириб, ташхис қилмасдан туриб, шошилиш тарзда унда қобилиятлар йўқ деган хулоса чиқариш олий мактаб ўқитувчисининг кўпол психологик нуқсони ҳисобланади. Болалик даврида у ёки бу қобилиятларнинг атроф-муҳитдаги одамлар томонидан тан олинмаганлиги, кейинчалик худди ана шу қобилиятлари туфайли жаҳонда муносиб шон-шухрат қозонишга мушарраф бўлган жуда кўп алломаларнинг

номи оламда машхур, чунончи, Альберт Эйнштейн (нисбийлик назарияси асосчиси), Николай Лобачевский (янги геометрия йўналиши асосчиси) ва бошқалар ўқишида гениал олим бўлиб вояга етишиши далолатномаси йўқ эди.

Қобилиятлар билим, кўникма ва малакаларда акс этмайди, балки уларни эгаллаш динамикасида намоён бўлади. Фаолият учун зарур бўлган билим ва кўникмаларни ўзлаштириш жараёнида юзага чиқадиган фарқлар қобилиятлар тўғрисида мулоҳаза юритиш имконини беради.

Демак, шахснинг фаолиятини муваффақиятли амалга ошириш шarti хисобланган, билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш динамикасида юзага чиқадиган фарқларда намоён бўладиган индивидуал психологик хусусияти қобилиятлар дейилади. Ушбу хусусиятни аниқлаш учун баъзи бир омилларни таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ; а) шахснинг муайян сифатлари йиғиндиси белгиланган вақт оралиғида эгаллаган фаолияти талабларига жавоб берса, унда мазкур фаолиятга нисбатан қобилияти мавжуддир; б) инсон шундай ҳолатларда фаолият талабига жавоб бера олмаса, психологик сифатлар, яъни қобилиятлар мавжуд эмасдир (жуда заифдир). Лекин бундай хусусиятли шахс кўникма ва малакаларни эгаллай олмайди, деган маъно англатмайди, бироқ уларни эгаллаш вақти чўзилиб кетади, холос.

Шундай қилиб, қобилиятлар индивидуал-психологик хусусиятлар бўлиши билан бирга: а) уларни шахсларнинг мавжуд бошқа хусусиятларига, характер фазилатларига, ҳиссий кечинмаларига ва бошқаларга қарама-қарши қўйиш мумкин эмас; б) шунингдек, қобилиятларни шахснинг мазкур хусусиятлари билан бир қаторга қўйиш, уларни айнийлаштириш ҳам нуқсонларни келтириб чиқаради. Шунини таъкидлаш жоизки, мулоҳаза билдирилган сифатлардан баъзи бири ёки уларнинг йиғиндиси фаолият талабларига жавоб бера олса ёки уларнинг таъсирида вужудга келса, у ҳолда шахснинг мазкур индивидуал хусусиятларини қобилиятлар деб аташ имконияти туғилади.

2. Қобилиятларнинг сифат ва миқдор тавсифи

Психологияда қобилиятлар индивидуал-психологик хусусиятлар сифатида тавсифланади ва бунинг асосида бир инсоннинг бошқа инсондан тафовутланадиган хислатлари, фазилатлари ётади. Шунинг учун ҳар бир шахсдан бир хил натижа, бир хил сифатни кутиш мумкин эмас, чунки инсонлар ўз қобилиятлари бўйича бир-бирларидан муайян даражада фарқ қиладилар, бинобарин, улар ўртасида фарқлар сифат ва миқдор жиҳатидан бир талай бўлиши мумкин. қобилиятларнинг сифат тавсифи шахснинг қайси индивидуал-психологик хусусиятлари фаолият муваффақиятининг мажбурий шarti тариқасида хизмат қилишини англатади. Уларнинг миқдорий тавсифи эса фаолиятга қўйиладиган талабларга шахс томонидан қай йўсинда бажариш имконияти мавжудлигини билдиради, яъни мазкур инсон бошқа одамларга қараганда малака, билимлардан нечоғлик тез, енгил, пухта фойдалана олишини намоёниш қиладди.

Қобилият хусусиятларининг сифат жиҳатидан талқин қилинишида, биринчидан, мақсадга турлича йўллар орқали эришишга имкон берувчи «ўзгарувчан микдор» тўплами тариқасида, иккинчидан, фаолият муваффақиятини таъминловчи шахснинг индивидуал психологик хислатлари (фазилатлари) мураккаб мажмуаси кўринишида гавдаланади. Масалан, факультет деканати ва ўқитувчилар жамоаси томонидан юксак ташкилотчилик қобилиятига эга деб баҳоланган IV курс бошлиғи («оқсоли») Маҳкамда мана бундай психологик хусусиятлар мажмуасини кўриш мумкин, чунончи, ташаббускорлик, талабчанлик, меҳрибонлик, эътиборлилик, кузатувчанлик, тенгдошларини ташхис қила олишлик, кашфиётчилик, жавобгарлик, ҳамдардлик, жозибадорлик, ҳамкорлик, самимийлик, ҳиссий яқинлик кабилар. Маҳкамнинг қобилиятини бошқа ташкилотчилар қобилияти билан қиёсланганда кўлами кенг, моҳияти чуқур бўлиш билан бирга, балки ўзининг сифати билан ҳам ажралиб туради. Худди шу факультетнинг III курс бошлиғи («оқсоқоли») Адҳам ҳам ташкилотчи, уддабурон шахс, лекин фаолиятни амалга ошириш, ўзгаларга таъсир кўрсатиш мутлақо бошқа омилларга асосланади. Шунинг учун ташкилотчилик қобилияти бошқа психологик хислатлар мажмуасини (туркумини) ташкил қилади, чунончи, заифларга нисбатан шафқатсизлик, жамоа аъзоларига тазйиқ ўтказишлик, уддабуронлик, амалпарастлик, мақтанчоқлик ва бошқалар.

Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, у ёки бу фаолиятни амалга оширишда ўзаро ўхшаш ёки бир-бири билан фарқланувчи турлича қобилиятлар туркуми (мажмуаси, бирикмаси) иштирок этиши мумкин экан. Бу психологик ҳодиса таҳлили орқали шахс қобилиятларининг муҳим жабҳалари яққол кўзга ташланади, жумладан, шахсдаги бир хислатнинг ўрнини бошқаси босиши (компенсация қилиши, латинча *compensatio* ўрнини босиши, мувофиқлаштириш маъносини билдиради) вужудга келади, бунинг учун инсон ўзи устида сабр-тоқат, чидам билан меҳнат қилиши туфайли юксак кўрсаткичларга эриша олади.

Шахснинг қобилиятида мавжуд бўлган ўрнини босиш(компенсатор)лик имконияти ва эшитишдан маҳрум инсонларни махсус ўқитиш орқали рўёбга чиқади. Ҳаётда кўр муסיқачи, артист, шоир, рассом, муҳандис ва бошқа шу каби касб эгалари етишиб чиққанлиги кўп учрайди. Ҳатто эшитиш қобилияти паст ёки умуман йўқлиги ҳам касбий муסיқавий қобилиятининг ривожланишига кескин халақит бермаслиги мумкин. Бу психологик ҳодиса (бир қобилиятни бошқа қобилият ёрдами билан ўстириш, яъни компенсаторлик хусусияти) ҳар бир шахс учун касб танлаш ва қайта касб танлаш (иккинчи ёки учинчи касбни эгаллаш иштиёғи) соҳасида мислсиз кенг кўламдаги имкониятларни очади. Ушбу воқеликни тасдиқловчи қатор мисолларнинг ўзида силлиқ дурадгор, моҳир тикувчи бўлиши; йирик фан алломаси йирик санъаткор, етук спортчи эканлиги учраб туради. қобилиятли шахслар ижтимоий турмушнинг турли соҳалари ҳамда жабҳаларида ўз ўрнини топа оладилар ҳамда юксак ютуқларга эришадилар, ҳатто бир неча фаолият турида текис муваффақиятлар қозониш ҳам мумкин.

Қобилиятларнинг миқдорий тавсифи ва уларни ўлчаш муаммоси психология фанида ўзига хос ривожланишнинг тарихий ўтмишига эга. Ҳозирги даврда фаннинг мумтоз психологларига айланган Спирмен, Пирсон, Кэттелл ва бошқалар XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларидаёқ муайян ихтисослар учун касб танлашни илмий асосда йўлга қўйиш заруриятидан келиб чиқадиган талаблар тазйиқида ўқув юртларида сабоқ олаётган шахсларнинг қобилият даражасини аниқлашга киришдилар. Уларнинг тахминларича, инсоннинг лавозимига лойиқлиги, унинг меҳнат фаолиятига лаёқатини, шунингдек, олий ўқув юртларига, ҳарбий хизматга, раҳбарлик мартабасини эгаллашга нисбатан имкониятларини аниқлаш мумкиндир. Ўтган асрда қобилиятларни ўлчаш усули, мезони тариқасида ақлий истеъдод тестлари ишлаб чиқилди ва АҚШ, Буюк Британия каби мамлакатларда ўқувчиларни саралаш, ҳарбий хизматга зобитларни танлаш, ишлаб чиқаришда раҳбарлик лавозимига тавсия қилишда фойдаланилди. Ҳатто Буюк Британияда университетга кириш ҳуқуқини берувчи тест синов тизими ҳам яратилди. «Ақлий истеъдод» тестлари балл ёки очколар билан баҳоланиб, ечимга сарфланган вақтни ҳисобга олиб натижалар йиғинди ҳолига келтирилар эди. Масалан, Буюк Британия мактабларида 11 ёшли ўсмирга бериладиган тест кўриниши: «Пётр Жемсга қараганда баландроқ, Эдвард Петрдан пастроқ. Ким ҳаммадан кўра баландроқ?» ва танлаган жавобнинг тагига чизиб қўйиш талаб қилинади: 1) Пётр, 2) Эдвард; 3) Жеймс; 4) «айта олмайман». Бошқачароқ тестлар берилган бешта сўздан бошқаларига ўхшамаганини синалувчи танлаб олиш керак: 1) қизил, яшил, кўк, ҳўл, сариқ; 2) ёки, аммо, агар, ҳозир, гарчи ва шу қабилар. Тестлар мураккаблиги ортиб бориш тамойили бўйича «Тестлар батареяси» тизими яратилади. Тестлар тузилиши бўйича фақат сўзлардан иборат (вербал) синовлар билан чекланмасдан, балки турлича моҳиятли «лабиринтлар» (юнонча *labyrinthos* - чигал ҳолат, мураккаб, чалкаш маъносини билдиради), «бошқотирма» ва шунга ўхшаш синовлар киритилади.

Одатда синалувчилар «Тестлар батареяси»ни бажариб бўлганларидан сўнг натижалар ҳисоблаб чиқилади ва уларда «ақлий истеъдод коэффиценти» (инглизча *intellectual quotient*, IQ сўзидан олингандир) аниқланади. Мисол учун, 11,5 ёшли ўқувчи тўпланган балларнинг ўртача йиғиндиси 120га тенг бўлиши лозим. Бунда 120 балл тўплаган ҳар қандай текширилувчи 11,5 ёшида «ақл ёшига» эгадир. Худди шу йўсинда «ақлий истеъдод коэффиценти» ҳисоблаб чиқилади:

Синалувчининг ақлий истеъдоди коэффиценти

$$IQ = \frac{\text{ақл ёши}}{\text{синалувчининг ҳақиқий ёши}} \times 100$$

Мабодо тест синовда 11,5 ва 14 ёшли ўсмирлар 120 очко тўплаган бўлсалар, у ҳолда текширилувчиларнинг «ақл ёши» 11,5 га тенглаштирилса, қуйидаги ҳолат юзага келади:

$$\text{IQ биринчи синалувчи қ } 11, 5 \times 100 \\ \frac{10, 5}{\text{қ}109, 5};$$

$$\text{IQ иккинчидан синалувчи қ } 11, 5 \times 100 \\ \text{IQ иккинчидан синалувчи қ } 11, 5 \times 100 \\ \frac{14}{\text{қ}82, 1}.$$

Мазкур йўналиш намояндаларининг эътироф этишларича, «ақлий истеъдод коэффициенти» қандайдир ўзгармас мезон сифатида «умумий интеллектни» (инглизча *general intelligence*) рўёбга чиқариш имкониятига эгадир. Шуни таъкидлаш жоизки, «ақлий истеъдод коэффициенти» назариясида баҳсли жабҳалар мавжудким, бунда шахснинг ақлий қобилиятлари намоён бўлади. Рус психологи Л. С. Виготский юқоридаги назарияга ўз эътирофини билдирган ҳолда икки босқич орқали, яъни «энг яқин тараққиёт зонаси», «актуал фаолият зонаси» қобилиятни тўғри аниқлаш мумкинлигини кўрсатиб берган эди.

Ҳозирги замонда қўлланаётган тест синовлари ўтмишдошларидан кўп жиҳатдан ажралиб туради, лекин кўпинча хотира маҳсулларини очишга хизмат қилади, ижодий тафаккур натижалари эса диққат марказидан четда қолиб кетиш ҳоллари учрайди.

3. қобилиятлар тузилиши

Шахс эгаллаши шарт ҳисобланган фаолият, у хоҳ таълим, хоҳ меҳнат, хоҳ ўйин, хоҳ спорт бўлишидан қатъи назар унинг билиш жараёнларига, ақлий хислатларига, ҳиссий-иродавий жабҳаларига, сенсомотор соҳасига, характерологик хусусиятларига муайян талаблар қўяди ва уларнинг ҳамкорликдаги саъи-ҳаракати туфайли муваффақиятларга эришилади. Психологик маълумотларга қараганда, инсондаги юксак кўрсаткичга эришган сифат ҳарчанд устуворликка эга бўлмасин, у талабларни қондириш имкониятига эга бўлмайди. Айрим ҳолларда алоҳида намоён бўлган психик хусусият (хислат) фаолиятнинг юксак маҳсулдорлиги ва самарадорлигини таъминлаш қурбига эга, у қобилиятлар уддалай оладиган имконият билан баббаравар куч-қувват тариқасида вужудга келади деган фараз ўзини окламайди. Шунинг учун қобилиятлар мураккаб тузилишга эга бўлган психик сифатлар (хислатлар) мажмуасидир, дейиш жуда ўринлидир.

қобилиятлар сифатида рўёбга чиқадиган психик хислатлар мажмуасининг тузилиши яққол ва алоҳида фаолият талаби билан белгиланганлиги туфайли ҳар қайси турдаги фаолиятлар учун ўзига хос тарзда қўйилиши турган гап. Бунинг учун айрим мисолларни таҳлил қилиб ўтамир:

1) тематик қобилият: Математик материалларни умумлаштириш, мулоҳаза юритиш жараёнини қисқартириш, математик иш-амалларни камайитириш, масалани идрок қилиш билан натижаси ўртасида алоқа ўрнатиш, тўғри ва тескари фикр юритишдан энгил ўтишлик, масала ечишда фикр юритишнинг эпчиллиги кабилар;

2) адабий қобилият: Нафосат ҳисларининг юксак тараққиёт даражаси, хотирада ёрқин кўргазмали образларнинг жонлилиги, «тил зеҳни», беҳисоб ҳаёлот, руҳиятга қизиқувчанлик, ўзи ифодалашга интилувчанлик ва бошқалар. Ажратиб кўрсатилган қобилиятлар таркибидан кўриниб турибдики, математик ва адабий қобилиятлар ўзаро бир-бирига ўхшамаган талаблари билан тафовутга эгадир. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, педагогик, мусикавий, техник, конструкторлик, тиббий қобилиятлар ва шунга ўхшаш қобилиятлар тузилиши махсус хусусиятга эга бўлиб, касбий аҳамият касб этиши мумкин.

Яққол қобилиятлар тузилишини ташкил қилувчи шахснинг хислатлари, фазилатлари орасида устуворлик қилса, айримлари ёрдамчилик вазифасини бажаради. Маълумки, педагогик қобилиятлар тузилишида етакчи хислатлар сифатида педагогик одоб (такт), болаларни севиш, ўқувчилар жамоасини ташкил қилиш ва уни бошқариш, кузатувчанлик, талабчанлик, билимларга чанқоқлик, билимларни узатишга уқувчанлик ва шунга ўхшашлар тан олинади. Ўқитувчилик қобилиятининг ёрдамчи (қўшимча) фазилатларига қуйидагилар киради: артистлик, нутқий қобилият, диққатни тақсимлаш, академик қобилиятлар ва ҳоказо. Педагогик қобилиятларнинг етакчи (асосий) ва ёрдамчи (қўшимча) таркиблари, жабҳалари таълим жараёни муваффақиятини таъминлайдиган бирликни (бирикувни) юзага келтиради ҳамда ўқитувчи шахси билан боғлиқ бўлган ҳамкорлик индивидуал фаолиятини ташкиллаштиради. Қобилиятлардан муайян даражада умумий ва торроқ маънода махсус сифатларни ажратиш орқали маълум туркум тизимини юзага келтириш мумкин. Бундан келиб чиққан ҳолда қобилиятларни умумий ва махсус қобилиятлар гуруҳига ажратиш мақсадга мувофиқ. Умумий қобилиятлар (сифатлар) махсус қобилиятларга (сифатларга) зид тарзда талқин қилиш мумкин эмас. Шахснинг умумий қобилиятлари уларни ҳосил қилувчи омиллар яққол психологик ҳодиса ёки воқеликдир. Махсус қобилиятлар кўлам жиҳатдан торроқ бўлишига қарамай, чуқурроқ моҳиятни ўзларида мужассамлаштиради.

Рус олими И. П. Павлов ўз таълимотида «бадий», «фикрловчи», «ўрта» типларга ажратилган шахсларнинг ана шу учта типдан биттасига тааллуқли эканлигини тавсифлаб беради. Муаллиф ушбу типологияни яратишда олий нерв фаолиятининг биринчи ва иккинчи сигналлар тизимидан иборатлиги тўғрисидаги таълимотига асосланади. Биринчи сигналлар ва иккинчи сигналлар тизими эса образлар ҳақида сўзлар орқали сигнал беришдан иборатдир. Иккинчи сигналлар тизими И. П. Павлов томонидан «сигналларнинг сигнали» деб номланган эди. Ушбу типологияни осонроқ қилиб қуйидагича тушунтириш мумкин:

1) шахс психик фаолиятида биринчи сигналлар системасининг сигналлари нисбатан устунлик қилса, инсон «бадий» типга тааллуқлидир;

2) мабодо «сигналларнинг сигнали» нисбатан устувор бўлса - бу шахс «фикрловчи типга» муносибдир;

3) агарда ҳар иккала сигналлар аралашиб кетган бўлса (бирортасининг устунлиги сезилмаса) - бу инсон «ўрта типга» мансуб одамдир.

4) Типологиянинг ўзига хос томонлари қисқача ифодаланганда ёки тавсиф қилинганида қуйидагилар намоён бўлади:

1. «Бадиий тип» учун бевосита у таассуротлар, жонли тасаввур, ёрқин идрок, ҳис-туйғулар (эмоциялар) натижасида вужудга келадиган образларнинг ёрқинлиги хосдир.

2. «Фикрловчи тип» учун мавҳумларнинг, мантикий тизилмаларнинг, назарий мулоҳазаларнинг, методологик муаммоларнинг устунлиги мувофиқдир.

Бадиий типнинг мавжудлиги ақлий фаолиятнинг заифлиги ёки ақлнинг етишмаслигини билдирмайди, лекин бу ўринда гап психикасининг образи жабҳаларини фикрловчи томонлари устидан нисбатан устуворлиги ҳақида боради, холос. Бироқ шуни таъкидлаш жоизки, шахснинг иккинчи сигналлар тизими биринчи сигналлар тизимидан устунлик қилади ва бу устуворлик мутлақлик хусусиятига эгадир. Маълумки, инсонларнинг ҳаёт ва фаолиятларида тил билан тафаккурнинг ўрни ҳал қилувчи аҳамият касб этади, шахс томонидан борлиқни акс эттириш жараёни сўзлар, фикрлов воситасида рўёбга чиқарилади.

Сигналлар тизими орасидаги муносабатни математик тарзда қуйидагича акс эттириш мумкин:

а) $C_2 > C_1$, C_2 -иккинчи сигналлар тизими, C_1 - биринчи сигналлар тизими;

б) биринчи сигналлар тизимининг иккинчи сигналлар тизимидан нисбатан устунлиги («бадиий тип»): $C_2 > C_1$ (m - мазкур тип намояндаларининг борлиқни эмоционал ва образли билиш хусусияти жиҳатидан ажратувчи белгиси);

в) «фикрловчи тип» мана бундай ифодаланиши кузатилади:

$C_2 \gg C_1$ (n - мазкур тип намояндаларини бошқалардан ажратувчи оламга мавҳум муносабатнинг хусусияти).

Шундай қилиб, шахснинг у ёки бу фаолиятига тайёрлиги тариқасида юзага келадиган ҳар қайси яққол қобилиятлар тузилиши ўз таркибига етакчи ва ёрдамчи, умумий ва махсус номдаги мажмуа сифатларни (хислатларни) камраб олган бўлиб, мураккаб тизимдан иборатдир.

4. Талантнинг пайдо бўлиши ва тузилиши.

Талантнинг ижтимоий-тарихий, табиий нуктаи назардан талқини қобилиятлар тараққиётининг юксак босқичи эканлигидан далолат беради. Талант (юнонча *talanton* қимматбаҳо, ноёб нарса, ирсий, табиий хислат деган маънони англатади) муайян фаолиятнинг муваффақиятли ва ижодий равишда бажарилишини таъминлайдиган қобилият ҳамда истеъдодлар мажмуасидан (йиғиндисидан) иборат индивидуал хусусиятдир. Психологик адабиётларда унга турлича таъриф беришига қарамай, уларда асосий белгилар таъкидлаб ўтилади, чунончи, шахсга қандайдир мураккаб меҳнат фаолиятининг муваффақиятли, мустақил ва оригинал тарзда бажариш имконини берадиган қобилиятлар мажмуасига талант дейилади. Талантнинг асосий белгилари: а) муваффақиятни таъминлаш; б) фаолиятни мустақил бажариш; в)

оригиналлик унсурунинг мавжудлиги; г) қобилият ҳамда истеъдодлар йиғиндисидан иборат эканлиги; д) индивидуал психологик хислатлиги; е) ижтимоий турмушни ўзгартирувчи, яратувчи имкониятлиги кабилар.

Талант ҳам қобилиятларга ўхшаш ижодиётда юксак маҳоратга, муваффақиятга эришиш имконияти ҳисобланиб, ижодий кутилмаси (ютук) инсонларнинг ижтимоий-тарихий турмуш шарт-шароитларига боғлиқдир. Жамиятда талантли шахсларга нисбатан муҳтожлик сезилса, бундай инсонларнинг камол топиши учун зарур объектив ва субъектив шарт-шароитлар яратилса, бундай вазиятда баркамол одамларнинг шаклланишига имконият туғилади.

Шунинг учун жаҳон цивилизацияси, фан ва техникаси, санъат ва адабиёт, моддий ва маънавий маданиятини яратишнинг (ички рухий) имконияти ҳисобланмиш талант прогресснинг ҳаракатлантирувчи омилидир. Инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиёт босқичларида ижтимоий-иқтисодий шароитларнинг етишмаслиги туфайли кўпчилик талант соҳиблари ўз имкониятларини рўёбга чиқариш имкониятларидан маҳрум бўлгандир. Мамлакатимизнинг яқин ўтмишида чоризм мустамлакачилик сиёсатида, қатагон йилларида қанчалаб талантли давлат ва жамоат арбоблари, бетакрор фан, маданият, адабиёт намояндалари ўз имкониятларини рўёбга чиқаришга эриша олмай дунёдан кўз юмдилар. Бу - бизнинг мозийимиз, аччиқ ҳақиқатимиз, турмуш воқелигимиз, динамик хусусиятли кўнгил армонимиз, борлиққа ақл-заковат билан муносабат бўлишнинг илмий-психологик мезонидир. Талантларнинг уйғониши (туғилиши) ижтимоий шарт-шароитларга боғлиқ бўлганлиги туфайли мустақил мамлакатимизда талантли ёшларга нисбатан юксак эҳтиёж сезмоқда, бу нарса яққол кўриниб турибдики, шундай мезонга лойиқ шахслар мавжуд ва улар келажаги буюк давлатимиз пойдевори ҳисобланадилар.

Талант қобилиятлар йиғиндиси ёки уларнинг мажмуасидан иборат бўлишига қарамай, алоҳида олинган якка қобилиятни, ҳатто у тараққиётнинг юксак босқичига эришган, ёрқин ифодаланса ҳам, у билан тенглаштириш мумкин эмас. Бу омилга асос бўлиб, XX асрнинг 20-30 йилларида Москвалик психологлар томонидан олиб борилган феноменал ғоят ўткир, ноёб (нодир) хотирага эга бўлган инсонларни текшириш натижалари ҳисобланади. Эсда олиб қолиш қобилияти (эстрада сахна артисти) ҳеч кимда шубҳа туғдирмаган бўлса-да, лекин хотира ижодиётнинг муваффақияти, маҳсулдорлиги омилларидан бири эканлиги тўғрисида хулоса чиқаришга олиб келган. Маълумки, шахснинг яратувчанлик фаолиятида ақлнинг эпчиллиги, бой фантазия, кучли ирода, барқарор характер, турғун қизиқишлар, сермахсул билиш жараёнлари, мотивация, юксак ҳис-туйғулар ва бошқа психологик сифатлар устувор аҳамият касб этади. Шунинг унутмаслигимиз ўринлики, ноёб хотирага эга бўлган ажойиб ёзувчилар, рассомлар, композиторлар, юристлар, жамоат арбобларининг номлари машҳурдир.

Психологик маълумотларни умумлаштирилган ҳолда икки хил хусусиятли фикрни алоҳида таъкидлаб ўтиш талант тузилишини енгилроқ тушуниш имкониятини яратади:

1) талант – бу шахс психик хислатларнинг шундай мураккаб бирикмасидирки, уни: а) алоҳида, ягона махсус қобилият билан; б) хотиранинг юксак маҳсулдорлиги орқали; в) ҳатто ноёб (камёб, нодир) сифат тариқасида ўлчаб бўлмайди;

2) шахсда у ёки бу қобилиятнинг мавжуд эмаслиги ҳамда етарли даражада тараққий этмаганлиги талантнинг мураккаб таркибига кирувчи бошқа қобилиятларнинг жадал такомиллашуви орқали уларнинг ўрнини босиб юбориши (компенсация қилиши) мумкин.

Москванинг Умумий ва педагогик психология институти ходимлари томонидан ўқувчиларнинг таланти истеъдод тушунча негизида ўрганилган. Аниқланган муҳим қобилиятлар йиғиндиси ақлий истеъдод тузилишини вужудга келтирган. Илмий тадқиқотчиларнинг фикрича, юксак истеъдод қуйидагича босқичлардан иборат бўлиши мумкин: а) бундай шахснинг биринчи хусусияти - зийраклик, шайлик, жиддий фаолиятни бажаришга тайёр туришлиқдир; б) шахснинг иккинчи хусусияти - унинг меҳнатга тайёрлиги (меҳнатга мойиллиги, меҳнатга интилиши, меҳнатнинг эҳтиёжга айланиши)дир; в) инсоннинг учинчи хусусияти - унда тафаккур хусусиятлари ва фикр юритишнинг тезлиги, ақлнинг тартиблилиги, таҳлил ва умумлаштиришнинг юқори имкониятлари, ақлнинг маҳсулдорлигидир. Маълумотлар таҳлилининг кўрсатишича, махсус истеъдод тузилиши юқоридаги сифатлардан ташқари, аниқ фаолият талабларига мувофиқ келувчи бир қатор қобилиятлар билан тўлдирилади.

Талант ўзининг умумий ва махсус сифатлари йиғиндиси билан ижодий ютуқ имкониятининг айниятидир. Талант маҳоратнинг дастлабки шарти ҳисобланса-да, лекин улар бир-биридан муайян даражада тафовутланади. Талант - катта, ижодий ва зўр меҳнат маҳсуласидир. Меҳнат эса ҳаётий тажриба, кўникмаларнинг зарурий мажмуаси манбаидир. Ижодиётнинг шарти - бу ҳаётий тажриба, зарурий кўникма ва малакалар йиғиндисининг мавжудлигидир. Ижодий фаолият талантнинг ажралмас қисми ҳисобланиб, бунда руҳланиш деб номланган психологик ҳолат алоҳида аҳамият касб этади. Руҳланиш эса фаолият маҳсулдорлиги ортишига қаратилган ижодий лаҳзадан иборатдир. Талант имконият тариқасида психологик ҳодиса ҳисобланса, у ҳолда маҳорат-ҳақиқатга айланган имконият гавдаланишидир. Психологик нуқтаи назардан ҳақиқий маҳорат - бу шахс талантининг фаолиятда намоён бўлишидир.

5. Қобилият ва талантларнинг табиий шартлари

Одатда қобилиятлар инсонга шахснинг барча индивидуал-психологик хусусиятлари каби табиат томонидан туғма равишда тайёр ҳолда берилмайди, балки ҳаёт давомида ва фаолият жараёнида шаклланади. Илмий психология қобилиятларнинг туғмалиги назариясини инкор этиб, шахс қобилиятларининг номаълум табиий омиллар томонидан азалий белгиланиши тўғрисидаги тасаввурларга қаттиқ зарба беради.

Шуни уқтириш жоизки, қобилиятнинг туғмалигини инкор қилиш мутлақ хусусиятга эга эмас, албатта. Лекин қобилиятнинг туғма эканлигини

тан олмаслик, мия тузилиши билан боғлиқ дифференциал хусусиятларнинг туғмалигини инкор қилади, деган сўз эмасдир. Лаёқат эса қобилиятнинг табиий замини сифатида фаолиятда муҳим роль ўйнайди. Лаёқат деб қобилиятлар тараққий этишининг дастлабки табиий шарти сифатида намоён бўладиган мия тузилишининг, сезги аъзолари ва ҳаракатларнинг морфологик ҳамда функционал хусусиятлари айтилади. Туғма лаёқат жумласига нозик хид сезиш, бинобарин, билиш анализаторларининг алоҳида юксак сезгирлиги мувофиқдир. Алоҳида якка шахс маълум табиий лаёқатга эга бўлса, у ҳолда ўзига тааллуқли қобилиятларни ривожлантириш нисбатан енгил кечади. Инсонларнинг касбий қобилияти улар лаёқатларининг ривожланиши маҳсулидир. Лаёқат кўпқиррали психик ҳодиса бўлганлиги туфайли фаолият талабларининг хусусиятига боғлиқ равишда бир хил лаёқатлар негизида ҳар хил қобилиятлар ривожланиши кузатилади.

Лаёқатнинг тузилиши ва маҳсулдорлиги намоён бўлишига қараганда, унинг нуқсонлари ҳақида илмий маълумотлар миқдори кўпдир. Ҳозирги даврда қобилият тараққиётининг дастлабки табиий шартлари моҳияти юзасидаги фаразнинг озми ёки кўпми маҳсулдорлиги тўғрисида мулоҳаза юритиш мумкин. Ф. И. Галлнинг таълимотича, шахснинг барча қобилиятлари, «ақл» ва «ҳиссиёт» сифатлари мия ярим шарларида ўзининг қатъий марказларига эгадир. Унинг фикрича, калла суяклари миянинг чўнқир жойларига аниқ мос тушиш лозим. Галл томонидан миянинг махсус «френологик» (юнонча *phren* «ақл» тўғрисидаги таълимот деган маъно касб этади) харитаси тузилган бўлиб, унда бош суяги 27 бўлакка ажратилган. Гўёки ҳар бир бўлакка муайян психик сифат мос тушади. Шунингдек, лаёқатнинг мия оғирлигига боғлиқлиги ҳақидаги фараз ҳам нотўғри эканлиги аён бўлиб қолади. Шахс лаёқатлари мия бурмаларининг сони билан белгиланади, деган тахмин ҳам ўз тасдиғини топмади.

XX асрнинг иккинча ярмида пайдо бўлган лаёқатни миянинг микротузилиши ва сезги аъзолари билан боғловчи фараз энг маҳсулдор бўлиб ҳисобланади. Мия хужайраларини тадқиқ этиш истеъдодли шахс нерв хужайраларининг морфологик ва функционал хусусиятларида фарқ борлигини аниқлаш мумкинлиги фараз қилинади. Лаёқатлар билан нерв жараёнларининг айрим дифференциал хусусиятлари ҳамда олий нерв фаолиятининг типлари ўртасида боғлиқлик мавжудлиги тўғрисида фараз ҳам ҳақиқатга яқиндир.

Рус психологи Б. М. Теплов ва унинг шогирдлари ишларида олий нерв фаолияти типларининг хислатлари таъсири туфайли шахс қобилиятларининг тузилишида қандайдир сифат хусусиятлари пайдо бўлишини аниқлашга уринишган. Жумладан, нерв тизимининг алоҳида сезгилари маълум қобилият нишонаси сифатида вужудга келиши мумкин.

Таъкидланган хусусиятлар олий нерв фаолияти умумий типининг сифатларига ва белгиларига мансубдир. Аммо қобилиятларнинг табиий асосларини нерв тизимининг порциал (хусусий) деб номланадиган хислатлари билан боғланувчи фаразлар янада кўпроқ эҳтимол даражасига эгадир.

қобилиятнинг табиий шарты, лаёқат нерв тизимининг тузилиши ва функцияларининг хусусиятлари таркибида эканлиги, бу ходиса барча морфологик ва физиологик сифатлари сингари умумий генетика қонунларига бўйсунуш фаразининг ҳаққонийлигини далиллайди. Ф. Гальтоннинг (Англия) ирсият қонунлари тўғрисидаги ғояси қобилиятнинг табиий шартланган хусусиятлари тавсифини очиб бера олмайди, чунки унда далилга муҳтож жуда кўп ўринлар мавжуддир. Шунинг учун қобилият табиатини биологик ирсиятдан эмас, балки турмуш муҳитининг наслдан-наслга ўтишидан қидириш мақсадга мувофиқдир. Агарда инсоннинг тараққиёти ижтимоий-тарихий қонунлар билан бошқарилиши тан олинар экан, қобилиятининг тараққиёти биологик ирсият қонунларига бўйсунуши тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас.

Юқоридаги мулоҳазаларга асосланган ҳолда қобилият ва лаёқатлар муайян табиий заминга боғлиқ бўлса-да, лекин улар фақат табиатнинг инъоми эмас, балки инсоният тарихий тараққиётининг бебаҳо (қимматли) маҳсулидир. Худди шу боис қобилиятларнинг намоён бўлиши шахслар томонидан ижтимоий эҳтиёжларини қондириш давомида ижтимоий шартланган билимлар ва кўникмаларни таркиб топтиришнинг яққол усулларига бевосита боғлиқдир. Шунинг учун қобилиятлар тараққиётининг узлуксиз таълим тизимига боғлиқ эканлигини таъкидлаб ўтиш муҳим аҳамиятга эга.

Шахс қобилиятларини ривожлантиришда барқарор, турғун, касбий махсус қизиқишлар муҳим омиллар, воситалар тариқасида хизмат қилади. Махсус қизиқишлари инсон фаолиятидаги у ёки бу соҳанинг (тармоқнинг) мазмунига нисбатан интилишидан иборат шахсий фазилат, ички туртки, ҳаракатлантирувчи кучдир. Бундай махсус қизиқишлар турлича фаолият билан касбий тайёргарлик сифатида шуғулланиш мойиллигига ўсиб ўтади. Билишга оид қизиқиш (фан асосларини эгаллашга йўналтирилган ички туртки) фаолият усулларини амалий жиҳатдан ўзлаштириб олишни ва янги вазият, шароитга кўчиришни тақозо қилади, рағбатлантиради ҳамда шахсда ўзини ўзи бошқаришни таъминлашга ёрдам беради.

қобилиятнинг ривожланиши шахснинг таркиб топиши билан узвий уйғунликка эга бўлиб, инсон камолоти ҳар иккала омилнинг бирикувини талаб қилади. Истеъдодли ўқувчилар ва талаблар шаклланиши ижтимоий муҳит, ижтимоий институтлар, маънавият асослари ҳамда ўзини ўзи намоён этиш, ўзини ўзи кашф қилиш, ўзини ўзи ривожлантириш асосида амалга ошиши одатий ижтимоий-психологик қонуният тариқасида хизмат қилади.

6. Қобилият назариялари талқини

Рус психологи А. Г. Ковалев ўз тадқиқотларида қобилиятнинг табиати ва ташхис қилиш йўллари текширишга муваффақ бўлган. Муаллифнинг таърифича, қобилият деганда бирорта хусусиятнинг ўзини эмас, балки инсон шахсининг фаолият талабларига жавоб бера оладиган ва шу фаолиятда юқори кўрсаткичларга эришишни таъминлай оладиган хусусиятлар ансамбли ёки синтезини тушуниш керак. Унинг таъкидлашича, қобилиятнинг

тузилишида таянч ва етакчи хусусиятларни, ва ниҳоят, муайян фонни ёки ёрдамчи хусусиятларни фарқ қилиш керак. Ҳамма қобилиятлар учун асосий, таянч хусусияти кузатувчанлик - кўра билиш кўникмасидир. Унинг етакчи хусусияти ижодий тасаввур қилишдир. А. Г. Ковалев ёрдамчи хусусиятлар қаторига хотира (у фаолият талабларига мувофиқ равишда ўзига хос кўникишга эга), эмоционаллик, яъни ҳис-туйғуга берилувчанлик (бу хусусият шахснинг фаоллигини оширади).

Муаллиф таъкидлашича, илмий мавҳумлаш қобилиятнинг икки даражасини фарқлаш имконини беради: репродуктив акс эттириш даражаси. Ўз қобилияти ривожланишининг биринчи даражасида турган шахс билимларни жуда моҳирлик билан ўзлаштиради, фаолиятни ўрганиб олади ва уни бирор намуна орқали амалга оширади. Иккинчи даражада турган инсон эса янгилик яратишга қодир бўлади. Психология фанида қобилият тўғрисида гап кетганда учта ўзига хос концепция мавжудлиги таъкидланади. А. Г. Ковалев асарида баён қилинишича, улардан бири - қобилият шахснинг биологик жиҳатидан детерминлашган, яъни биологик жиҳатдан боғланган хусусиятларидир, қобилиятнинг рўёбга чиқиши ва ривожланиши эса тамомила ирсий фондга боғлиқ, деб тушунтирилади. XIX асрда Ф. Гальтон, XX асрда Котслар талант ирсийдир, фақат имтиёзли табақаларнинг вакилларигина бой ирсий меросга эга бўладилар, деган хулосага келадилар.

Иккинчи концепциянинг вакиллари, қобилиятни бутунлай ҳаёт ва тарбиянинг ижтимоий шароити белгилайди, деб уқтирилади. Масалан, Гельвеций ўз даврида, тарбия ёрдамида гений яратса бўлади, деган эди. Америкалик олим У. Эшби, инсоннинг қобилияти яшаб турган даврида стихияли равишда ўзидан ўзи ва онгли тарзда таълим-тарбия жараёнида шаклланади, шуларнинг натижаси ўлароқ масалаларни ечиш учун тегишли дастлабки режалар ва дастурлар вужудга келади. Физиолог олимлар миянинг тузилишида индивидуал хусусиятлар бўлса, бу ҳол миянинг функцияларида ўз аксини топмаслиги мумкин эмас, деб қайд қиладилар.

А. Г. Ковалев таъкидлашича, қобилиятнинг учинчи концепциясининг тарафдорлари анча тўғри позицияда турадилар. Сўнги назарияда талқин қилинишича, табиий кучлар, зехн нишонлари ва қобилиятнинг ривожланиши учун қулай ижтимоий шароит мавжуд бўлиши керак. Муаллиф зехн нишонлари деганда анатомик-физиологик хусусиятлардан кўра, кўпроқ психологик-физиологик хислатларни тушуниш кераклигини уқтиради. Зехн муайян бир фаолиятга (махсус қобилият) ёки ҳамма нарсага нисбатан устуворлик қизиқувчанликда (умумий қобилият) мойилликда ва интилишда кўринади.

А. Г. Ковалев Эдисон фикрига асосланиб («бунда фақат 1 фоизгина гений бўлса, 99 фоиз тер тўкиш бўлган»), ҳамма буюк кишилар бағоят меҳнатсеварликка ва катта ишчанликка эга бўлганлари ҳолда, ҳатто нерв тизими табиий кучсиз бўлса-да, субъектив равишда ўз ютуқларини қобилиятдан эмас, балки меҳнатдан деб баҳолаганлар.

қобилиятнинг ривожланиши ва шаклланиши, биринчидан, маълум бир фаолиятга мойиллик ёки интилиш борлигига ва фаолият натижаларининг

сифатига қараб, тегишли табиий зехн нишонларини аниқлаш йўли билан, иккинчидан, мутахассис раҳбарлигида тизимли фаолиятга жалб этиш орқали шахснинг табиий хусусиятларини чиниқтириш ва ривожлантириш йўли билан, учинчидан, умумлашган аклий операцияларни шакллантириш йўли билан, тўртинчидан, ўқувчининг махсус қобилиятини камол топтиришни жадаллаштиришни таъминловчи шахсни ҳар томонлама ривожлантириш йўли билан, бешинчидан, шахснинг фаоллик аломатларини тарбиялаш йўли билан, олтинчидан, ўқувчиларга нисбатан индивидуал муносабатда бўлишни умумий талаблар билан тўғри қўшиб олиб боришдир.

А. Г. Ковалевнинг таърифича, адабий ижодга қобилият шахс истеъдодининг бадиий типига тегишли бўлиб, бадиий типдаги қобилиятнинг ҳамма кўринишларидан уни ажратиб турадиган ўзига хос сифатларга ҳам эгадир. Унинг таъкидлашича, умуман қобилият ва хусусан адабий ижодга хос қобилият мураккаб бўлиб, унинг тузилишида ҳар хил хусусиятлар ёки таркиблар (жабҳалар) мавжуд. Бу жабҳаларнинг бири етакчи, бошқалари таянч хусусиятлар, учинчилари эса сермахсул фаолият учун зарур бўлган муайян бир фонни ташкил қилади. Адабий қобилиятда уч томонни мужассамлаштириш муҳим аҳамиятга эга: ўткир кузатувчанлик, кучли ижодий тасаввур, тил воситасида кўрган ва равшан тасаввур этган нарсаларни тасвирлай олиш.

Муаллиф мулоҳазасига қараганда, адабий қобилиятнинг таянч хусусияти юмшоқ кўнгиллилиқ ва таъсирчанликдир. Таъсирчанлик деганда идрокнинг жонлилиги ва ўткирлигини, эмоционал илтифотгўйликнинг нақадар кучлилигини тушуниш керак. Ижод учун ёлғиз кўра билиш қобилиятнинг ўзи камлик қилади, кўрганларни қайта ўзгартира билиш, кузатилаётган нарсани бошқа ҳаётий таассуротлар билан фикран боғлай олиш ҳам муҳимдир. Кузатилаётган нарсалар ва айниқса яратилаётган образларни аниқ ва равшан кўз олдига келтириш қобилиятида намоён бўлади ҳамда бу адабиётда кўпинча ичдан кўриш қобилияти деб аталади.

Адабий қобилиятни текшириш шуни кўрсатадики, ўқувчиларнинг қобилиятлари қобилиятсизларидан, В. П. Ягункованинг маълумотлари бўйича, идрок қилишнинг аниқлиги ва хотираси билан, янги оригинал образ ва сюжетлар тузишдаги тафаккур кучи ва тасаввур билан, ижодий вазиятнинг енгилгина юзага келиши билан, сўз бойлиги ва тил сезгиси билан фарқланадилар. Баъзи бирларида воқеликка мулоҳазали мантикий муносабатда бўлиш устун турса, бошқаларида образли эмоционал муносабат устундир, учинчиларида эса буларнинг ҳар иккиси мужассамдир. В. П. Ягункова синалувчиларнинг адабий қобилиятини ташхис қилишда қуйидаги кўрсаткичларни мезон тариқасида олади, чунончи, а) идрок этиш ва хотиранинг аниқлиги; б) эмоционал таъсирчанлиги; в) тасаввурнинг кучи ва жонли тилни ҳис қилиш кабилар.

С. П. Кудряцева тадқиқотида илк ўспириннинг адабий қобилияти икки типга ажратилади: адабий-танқидий тип ва бадиий-ижодий. Биринчи тип бадиий асарларни тушунчалар асосида таҳлил қилишнинг ўсганлигига эътибор қилинади. Иккинчи тип адабий асарларни ўқиш вақтида ва адабий

мавзуга баён ёзишда ҳаяжонланиш ва ижодий ёндашишга аҳамият қаратилади.

В. А. Крутецкий математик қобилият тузилишига қуйидагиларни киритади:

1) қобилиятда болаларнинг математик материални қабул қилиши борасидаги қобилиятига математик объектлар, муносабат ва амалларни шакл ҳолга келтириб идрок қилиш математик материалга ўзига хос «йиғма» аналитик-синтетик ишлов бериш қобилиятини қайд қилиш лозим;

2) қобилиятли ўқувчиларнинг фикрлаши қуйидагилар билан: а) миқдорий ва фазовий муносабатлар, сонлар ва белгилар символикаси соҳаларида мантиқий фикрлаш қобилияти; б) мамавзутик материални тез ва кенг умумлаштира олиш; в) математик мулоҳазалар жараёнида қисқача ақлий ҳулосалар ёрдамида фикрлашга мойиллик; г) фикрлаш жараёнларининг ниҳоятда мослашувчан ва ҳаракатчанлиги; д) ечишда равшанлик, соддалик, рационаллик ва ихчамликка интилиш;

3) математик ахборотни хотирада сақлаш ва ҳоказо.

Математик қобилиятнинг борлигини тахмин қилишга асос бўладиган ташқи аломатларни белгилаш мумкин. Муаллиф тахминича, булар қуйидагилар:

1) ўқувчининг математикага оид очик-ойдин қизиқишини намоён қилиши, ҳеч ким мажбур қилмасдан, ўзининг бўш вақтини сарфлаб, математика билан бажони дил шуғулланишга мойиллик;

2) муайян математик кўникма ва малакаларни одатдагидан кичикрок ёшда ўзлаштириш қобилияти;

3) математикани ўзлаштириш соҳасида тез силжиб бориш;

4) математик тараққиёт ва ютуқларнинг юқори даражаси.

Мамлакатимиз психологи М. Г. Давлетшин техникавий қобилият устида тадқиқот ишлари олиб борган етакчи мутахассис ҳисобланади. Муаллиф техникавий қобилият деганда шахснинг индивидуал психик хусусиятларидан тузилган шундай ўзига хос бирикмаларни тушунадик, у шахснинг техникавий фаолиятга яроқлилиқ даражасини ва у билан муваффақиятли равишда шуғуллана олишини аниқлайди.

М. Г. Давлетшин ҳам анъанавий йўлдан бориб, техникавий қобилиятни иккита ўша номдаги типга ажратади ҳамда етакчи таянч хусусиятларини ўзгаришсиз қолдиради. Лекин бошқалардан фарқли ўлароқ етакчи хусусиятлар ривожланган техникавий фикрлаш ва фазовий тасаввурдан иборатдир. Унинг талқинича, техникавий истеъдодли шахс бўлиши учун у: а) амалий жиҳатдан фаҳмли; б) техник мосламаларни таҳлил қила олишга қобил; в) нарсаларни монтаж қилиб қисмлардан бутунни ҳосил қила олиш қобилиятига эга бўлиши шарт. М. Г. Давлетшин техникавий истеъдод кўрсаткичларини анъанавий баҳолашни тан олган ҳолда (кўз билан чамалаш, фазовий тасаввур, техникавий таҳлил, конструкциялаш қобилияти) ўзининг оригинал ёндашувини ишлаб чиққан. Техникавий қобилият даражасини ташхис қилиш учун текширишларда ишлаб чиқилган экспериментал масалаларнинг тўққизта сериясидан фойдаланади.